

RUTH LEISEROWITZ studijavo Berlyno ir Vilniaus universitetuose. 1996–1999 m. dirbo Thomo Manno kultūros centre Nidoje mokslo darbuotoja, 1995–2009 m. dėstė Klaipėdos universitete. 1997 m. apginta disertacija, o 2007 m. habilitacija tema „Žydai Rytų Prūsijos – Lietuvos pasienio regione 1812–1942 m.“ 2005–2008 m. Laisvajame Berlyno universitete koordinavo mokslinių tyrimų projektą „Tautos, sienos, tapatybės“. Nuo 2009 m. dirba Vokietijos istorijos instituto Varšuvoje direkto-
riaus pavaduotoja ir yra Thomo Manno kultūros centro kuratoriumo pirmininkė.

Loto žmona arba baltos dėmės žemėlapyje

RUTH LEISEROWITZ

1.

Ilgus metus dirbant Kuršių nerijoje vis sutikdavau žmonių, kurie po tėvų, kilusių iš Rytprūsių, mirties leidosi kelionėn į šių gyventas vietas. Jie norėdavo išsiaiškinti, kuo gi šis žemės lopinėlis ypatingas, ar jis galėtų paaiškinti tėvų būdą, jiems paliktą įspaudą. Per tokius susitikimus vis išgirdavau, jog pašnekovas taip mažai žinąs apie tai, ką tėvai išgyveno prieš karą. Jie tylėję, apie ankstesnius laikus nekalbėdavę. Neretai išgirdavau ir tūžmingą toną, tylią nuoskaudą dėl to, kad tėvai, jiems, vaikams, matyt, kažko nepasakė. Panašius jausmų proveržius patiriu ir su suaugusiais, netgi jau pensijos sulaukusiais „vilko vaikų“ vaikais, po vieno iš tėvų mirties, kai jie, neretai po atsitiktinai per TV pamatytos laidos, leidžiasi į kelionę norėdami patys pajusti ir perprasti tėvo ar mamos klajones per Baltijos regioną, gal netgi didžiulių pastangų dėka atrasti tas tikrąsias vietas, o galbūt net ir žmogų, kuris – nors praėjo jau 50 metų – anuomet pažinojo tėvą ar motiną. O šį vardijimą iš vokiškosios perspektyvos galėčiau papildyti pavyzdžiais iš lietuviškosios... Taigi, čia kalbėdama apie tuos, kuriems tėvų gimtinės paieška apsunkinama, ir tuo pačiu suformulavusi pirmąją temą – gimtinės nutylėjimą, toliau įvardysiu vieną iš priežasčių, paliesiu gyvenimą su tėviškės ilgesiu ir pabaigoje keliais štrichais apibūdinsiu, kas – visiškai netikėta ieškotojams – gali nutikti ieškant tėvynės. Galėčiau apibendrinti taip: tai bus pasakojimas iš mano dirbtuvės. Tiesiog susumuosiu tai, ką iš pastarųjų dvidešimt mano mokslinio darbo metų galėčiau susieti su festivalio tema.

Kartais grįžusi namo papasakoju vyrui apie keistą situaciją kokiame nors interviu, apie netikėtą posūkį ar tragediją. Paprastai jis, atidžiai išklausęs, sako man: „Tiesą sakant, nieko naujo, apie tai rašoma ir Senajame Testamente, toj ar anoj vietoj.“ Ir jis 99% būna visiškai teisus, o ir aš pati dauguma atvejų prisimenu biblinius siužetus. Deja, bendrasis biblinių pasakojimų turinio išmanymas gerokai sumenkėjo, per tai – bent jau mano įsitikinimu – praradom ir daug vertingo patyrimo. Bent jau man istorijos apie pabėgimą ir išvarymą vis primena istoriją apie Loto žmoną, todėl ją čia pakankamai trumpai atpasakosiu: „Rytui auštant, angelai ragino Lotą, sakydami: „Skubėk, paimk savo žmoną ir abi čia esančias savo dukteris, kad nepražūtumėte už miesto kaltę“. Kai jie buvo išvedę juos už miesto, vienas jų tarė: „Bėgdami gelbėkite savo gyvybę, atgal nesižvalgykite ir Lygumoje niekur nesustokite. Gelbėkitės kalnuose, kad nepražūtumėte!“ Čia praleisiu dialogą tarp šeimos tėvo Loto ir angelo, iškart pereidama prie dramatiškos pabaigos: „Tuomet Viešpats lijo ant Sodomos ir Gomoros siera ir ugnimi. Jis sunaikino tuos miestus ir visą Lygumą drauge su visais miestų gyventojais ir žemės augmenija. Ir jo žmona, eidama iš paskos, dairėsi atgal ir pavirto druskos stulpu.“

Taigi, Biblija liepia: eik neatsigręždamas; nukirsk vienu ypu ir nerodyk jausmų. Žvelk į priekį. Taip daug kam Rytų Europoje buvo per Antrąjį pasaulinį karą ar jo pabaigoje: atėjus įsakymui evakuoti arba palikti teritoriją, bombarduojant, priartėjus frontui, į duris beldžiantis deportavimo komandai delsti nebebuvo galima. Tada, vos spėjus atsiveikinti su gimtine, nebuvo kada dairytis atgal. Tiesiog reikėjo susiimti, ir tas faktas, kad žmonės prisitaikydavo, byloja apie žūtibūtinį norą išgyventi. Vėliau, laikinoje arba naujoje vietoje, būdavo sunku priprasti. Ten mažai kalbėdavo apie tėviškę. Užtat žmogus pačiam sau nustatydavo imperatyvą pamiršti. Tai reiškė: nepasakoti, taip pat ir vėliau atsiradusiam sutuoktiniui, vaikams. Iš pradžių metų metus – dėl karčios būtinybės. Paskui tai tapdavo įpročiu, o galiausiai aplinkybės susiklostydavo taip, kad tarsi, ne iš šio, nei iš to prasidėjęs pasakojimas būtų skambėjęs beveik absurdiškai – bet apie tai kalbėsiu priešpaskutinėje teksto dalyje. Atkaklus tylėjimas kartais būdavo ir laikino išgyvenimo įrankis įvairiomis prasmėmis, suprantama, skirtinguose regionuose ir kampeliuose pavojų kontekstai būdavo nevienodi. Esė,

kurį išties verta perskaityti, „Prarastos vietos“ knygoje „Tėvynės ieškojimas“ Czesławas Miłoszas taip rašė: „reikia pridurti ir neretai dėl įvairių priežasčių užčiauptas lūpas, baime, kuri daugelį vertė slėpti tikrąsias pavardes, o kartais ir savo tautybę, ir turėsime traumuojančią situaciją, paženklusią daug gyvenimų“.

3.

Miłoszas, kuris pats šeštajame dešimtmetyje buvo priverstas emigruoti, visą gyvenimą ilgėjosi tėviškos laukų, daug mąstė apie šaknų nutraukimo procesus ir užčiuopė keletą naujos tėvynės radimo fazių. Jo tekstuose rasime svarstymų šiomis temomis, taip pat ir jau minėtame esė. Cituoju: „Aplinkos pakeitimas sukelia ritmo pažeidimus ir didelį energijos nuostolį, siekiant pereiti prie naujojo ritmo. Nėra abejonių, jog žmonių prisirišimas prie vietų yra didžiai paslaptingas dalykas, teikianti įvairių interpretacijų galimybė. Čia turėtų, žinoma, ką pasakyti mokslininkai, gvildenantys žvėrių ir paukščių įpročius, ypač – tyrinėjantys kiekvienam rūšies atstovui priklausančią tikslią teritoriją bei tai, kaip jisai tą plotą gina. Tad sėslumas gali būti suvokiamas kaip įgimtas dalykas, o šiame šimtmetyje išplitusi tremtinio lemtis reikštų, jog su ja yra pažeidžiama natūrali žmogiškoji santvarka.“¹

Miłoszas savo tekste kalba apie tai, kad po kiekvieno karo šiek tiek regioninės tapatybės atsinešę pabėgėliai gilindavo ir plėsdavo ją savo kūrinuose. Jis mini daugybę intelektualų, atsidūrusių svetur, tačiau visad išlaikiusių dvasinį ryšį su vietomis, iš kurių buvo kilę, ir šitaip palikusių tam tikrą antspaudą sau ir savo aplinkai.

Tokių pavyzdžių rasime ir vokiečių literatūroje, antai, iš Rytprūsių kilusio lyriko ir rašytojo Johanneso Bobrowskio kūrinuose. Šis manė, kad ne tik jis pats jau nebėra sėslus, kad jau prarasta ir pati būseną. Tad 1963 m. savo naujo tomelio temą laiške filologui Alfredui Kelletatui jis apibūdino štai kaip: „Aš tiesiog parodžiau galutinę besibaigiančios sėslumo epochos, kuri, žinia, prasidėjo neolito eroje, panoramą, kad žmonės žinotų, kaip tada buvo.“

Germanistas Eberhardas Haufe Bobrowskio palikime rado 1963 m. sausio mėnesio įrašą, dar sykį nusakantį šio laiško turinį. Ten rašoma: „Neolito eroje prasidėjęs medžiotojų, žvejų ir rinkėjų sėslumas, žemės įsisavinimas,

¹ Czesław Miłosz. „Tėvynės ieškojimas“. Krokava, 1996.

prisirišimas prie jos iš esmės truko iki šiandienos. Ši epocha baigiasi, o su ja ir supratimas apie tėvynę, tėvynės ilgesį, o politiškai nacionalinės valstybės, nacionalinė savimonė tampa provincializmais. Kontinentai susiglaudžia, technika leidžia mąstyti didelėje erdvėje. Suvokęs tai aš sumaniau apžvelgti, kas negražinamai pradingo erdvėje, kurioje šis prisirišimas prie gyvenamųjų vietų buvo itin giliai suprantamas: tačiau tik kaip keliautojas, jei norite – klajūnas, tas kuris jau yra prašalaitis, kaip ateinantis ir vėl išeinantis. Noriu darsyk tinkamai pavaizduoti tai, kol visiškai neišnyko.“ Šis įrašas mane apstulbino keleriopai. 1963 m. mus supo šaltasis karas, vos prieš pusantrų metų iškilo Berlyno siena, pasaulis atrodė visiškai suskaldytas, o Bobrowskis mąstė apie kontinentų susiglaudimą ir apie techninės pažangos pasekmes. Jo mintys siekė netgi interneto ir globalizacijos procesų pradžią. Taip, Bobrowskis matė plačią vyksmo perspektyvą, jis buvo toliaregiškas ir sykiu puoselėjo neišsipildantį sugrįžimo, namų saugumo ilgesį. Tai veda į būties formą, kurioje visad esi „ir čia, ir ten“, tarsi tarp dviejų kėdžių, nesileidi patogiai įkišamas į vieną stalčių. Tokia būties forma sukelia įtampas, kurias tenka išverti. Ne kiekvienas tam sutvertas. Neretai daug paprasčiau tiesiog palaidoti savo tėviškės ilgesį ir atsigręžti į dabarties reikalavimus. Tai tebevyksta lig šiol – stebėtinai sėkmingai ir ilgai.

4.

Savo moksliniame darbe, daugybėje interviu ir per pastarųjų dvidešimties metų susitikimus konstatavau, kad egzodas kaip tiesioginė Antrojo pasaulinio karo pasekmė ir jo paties pasekmės nuolat yra dėmesio centre, tačiau Rytų Europoje buvo ir kiek kitokia, gerokai „smulkesnė“ tėvynės praradimo fazė, apie kurią lig šiol kalbėta tik probėgšmiai, tačiau ją reikia nagrinėti kontekste. Pamėginsiu apibūdinti šį reiškinį pasitelkusi Lietuvos pavyzdį. Nuo 1956 iki 1960 metų lenkų, žydų ir vokiečių kilmės piliečiai gavo ribotą galimybę išvykti. (Kiekvienai grupei galiojo kitokios taisyklės, jos buvo nustatomos atskirai.) Tais metais iš Sovietų Lietuvos išvyko apie 61 000 lenkų, žydų ir vokiečių. Bendras vardiklis visiems buvo tai, kad jie senojoje tėvynėje nesijautė kaip namie. O juk didžioji jų dalis baigiantis karui ar pirmaisiais pokario metais grįžo į Lietuvą – memelenderiai iš Vidurio Vokietijos, kur buvo evakuoti 1944 m. spalį, žydai – iš koncentracijos ir darbo stovyklų, kur juos buvo išvežę vokiečiai, arba iš Sibiro, kur buvo ištrėmę sovietai. Mūsų suvokime lenkiškas Vilnius, Kaunas su

žydišką konotaciją ir Klaipėdos kraštas labai vienas nuo kito nutolę, nes esame pripratę suvokti etninėmis kategorijomis, tačiau plačioje dvidešimtojo amžiaus perspektyvoje šios grupės viena prie kitos labai priartėja. Manau, galiu sakyti, kad visoms joms buvo lygiai taip pat sunku apsispręsti išvykti ir kad nuolat teko teisintis kitiems dėl šio savo gyvenimo žingsnio. Tai reikalavo didelių dvasinių pastangų, juk, reikia manyti, šis gyvenimo sprendimas buvo pamatinis. Manau, galiu jums garantuoti, kad atsiveikinant visur kalbėta panašiai, nesvarbu, ar kelionės tikslas buvo Tel Avivas, Bona ar Varšuva. Šeštajame dešimtmetyje vyraujanti leidimo išvykti procedūra buvo tokia, kad išvykstantieji iki pat paskutinės dienos turėjo, taip sakant, likti darbo procese, nes buvo reikalinga jų darbo jėga. Devintojo dešimtmečio VDR valdžia šią praktiką dar patobulino. Prašantieji leidimo išvykti paprastai prarasdavo darbo vietą, jiems tekdavo ieškoti kitos prastai apmokamos veiklos, jie būdavo izoliuojami nuo socialinės aplinkos. Viena vertus, tai buvo sumanyta kaip nuobauda, išvykstantieji turėjo pasijusti pažeminti, antra vertus valdžia bijojo, kad išvykimo bacila nepasklistų.

Miłoszas egzodą mini ir jau minėtame esė: „Išskyrus keletą originalių asmenybių, nusprendusių nieku gyvu nepalikti lenkiškų „pakraščių“, iš miesto išvyko visas elitas; nors anksčiau buvo garsiai deklaruojama kitaip, bet neprisimenu nieko iš savo aplinkos, kas būtų ten pasilikęs.“

Prieš dvidešimt metų sykį darbo reikalais patekau į Migracijos departamento registratūrą Vilniuje. Įsivaizduokite patalpą, kur palei sienas stovi didelės kartotekų spintos. Stalčiuose sudėtos kortelės – visų, po 1944 metų atvykusių į Lietuvos Sovietų Respubliką ar Lietuvos Respubliką – su paso nuotraukomis. Tąsyk, supratus, ką matau, man net žadą užkando. Taigi ten susijungė visų likimai. Čia buvo pėdsakai grįžusių iš emigracijos ar Pietų Amerikos šeštojo dešimtmečio viduryje, čia aš teoriškai būčiau galėjusi išdėlioti vieną šalia kitos „vilko vaikų“ nuotraukas, čia buvo duomenys ir tų, kurie vėliau paliko šalį kaip disidentai. Visi jie buvo aukos – politikos, smarkiai ribojusios keliones ir buvimą kitoje vietoje, formalizavusios jį, itin ideologizavusios ir demonizavusios laisvą judėjimą. Rezultatas buvo tas, kad žmonės dėl politinių priežasčių ar dingsčių vienareikšmiškai priskirti vienai erdvei, vienai valstybei. To pasekmė buvo daug sunkių sprendimų, nes prieš karą žmonių gyvenimas tuose regionuose buvo įvairialypis.

5.

Dabar pagaliau prieinu prie antrosios savo antraštės dalies – prie baltų dėmių žemėlapyje. Čia turėsiu atsigręžti į savo vaikystės istoriją, į šaltojo karo laikus. Atsigręžti reikia norint suvokti apsunkintas tėvynės ieškojimo sąlygas ir suprasti, kodėl vietos, kaip kad sako Miłoszas, buvo „prarastos“. Mano vaikystė prabėgo netoli Rytų Berlyno – anuomet su pažyminiu „VDR sostinė“. Miesto planuose tuomet buvo išties tiksliai nužymėtos gatvės ir visos svarbiausios vietos. Tačiau kairėje žemėlapio pusėje tebuvo balta dėmė, Vakarų Berlynas nebuvo kartografuotas, jis tiesiog neturėjo egzistuoti. Šiuo požiūriu gyvenom Absurdistane. Balta dėmė žemėlapyje įgijo dar ir naują prasmę. Juk iš pradžių istoriniuose žemėlapiuose ir jūrlapiuose taip buvo ženklinamos tos vietovės, kurios tuo metu dar buvo neištirtos, taigi, *terra incognita*. Dabar gi valdžios žmonės nurodė palikti baltas dėmes visur, kur buvo politiškai nepageidautinų dalykų. Ar dar prisimenate sovietinius 1987 metų žemėlapius? Tai buvo „meno kūriniai“, tos vadinamosios „turistinės schemos“, padėjusios maždaug susiorientuoti vietoje, tačiau dėl politinių priežasčių ar dėl šnipinėjimo baimės neteikusių geografinės informacijos.

O dabar įsivaizduokite, kad lygiai taip pat buvo su faktine informacija apie visą Rytų ir Vidurio Europos regioną. Jis arba buvo visiškai nutylimas, arba virto vien punktyrine, smarkiai ideologiškai nuspalvinta informacija. Šia politika buvo tikslingai siekiama ištrinti atmintį. Dar prisidėjo ir tai, kad bibliotekos Rytų bloke nuo penktojo dešimtmečio pabaigos buvo „valomos“, o literatūra, kurioje būta prieskarinio turinio ir iliustracijų, taip pat ir apie tai valstybei jau nebeprisiklausančias teritorijas kalbėjusi literatūra, nukeliaudavo į specfondais vadintą „nuodų spintą“. Tad rytinėje vidurio Europoje teliko tik mikroelementai buvusių miestų, kraštovaizdžių, visuomenės ir laikų atminties terpės. Taigi, galime konstatuoti buvusių gimtųjų vietų nebylumą ir nevaizdumą.

6.

Nerijos gyventojai, o ir dalis Nerijos svečių žino, kad ieškant tėvynės gali nutikti ir netikėtų susitikimų. Taip nutiko ir kompozitoriui Abeliui Ehrlichui, kurio styginių kvartetas „Mano kelionė į Tilžę“ šiame regione nuskambės pirmą kartą. 1996 metų lapkritį leisdamasis kelionėn į buvusią tėviškę jis

rašė šitaip: „... Gimiau 1915 m. Krante, pirmuosius 14 savo gyvenimo metų gyvenau Tilžėje, paskui, iki baigiau mokyklą, 4 metus Karaliaučiuje, o 1934 išvykau – tuo metu žydams Vokietijoje nebuvo jokios vilties, nuo 1939 m. gyvenu šalyje, kuri po 9-erių metų tapo Izraeliu. Man tai buvo ir kelionės „laiko mašina“ į prieš 64-erius metus paliktą Tilžę šokas. Šitas šokas yra vienintelis, bet itin svarbus autobiografinis dalykas kūrinyje. Planuodamas kūrinį mažčiau ir apie du didžius vyrus iš Rytprūsių, kurių dvasia pakeitė pasaulį. Apie Kantą („žvaigždėtas dangus virš manęs ir moralės dėsniai manyje“) ir Koperniką. Ir apie kasmetinį pavasario vyksmą Tilžėje, kai užšalęs Nemunas griausmingai dundėdamas po Luizės tiltu lūžta į didžiulius ledo luitus, kurį su nuostaba matydavau ir girdėdavau vaikystėje – o dabar tai pasirodė kaip visų tų dramatiškų įvykių pasaulio istorijoje per 64-erius metus iki mano sugrįžimo į Tilžę simbolis ir kaip dvasinis sukrėtimas, kurį tada patyriau“.

Garsus, kuriais tas dvasinis sukrėtimas suskambo Ehrlichio viduje, išgirdome trečiadienio vakaro koncerte. Jie kiekvienam vis kitokie. Sykį lydėjau į Lietuvą senyvą poniją, ieškančią buvusių namų. Ji, vilko vaikas, anuomet rado prieglobstį Kauno apylinkėse, o varganame pamiškės namelyje – geriausią draugę, skolinusią jai netgi vienintelę savo gerąją suknelę, kad galėtų nueiti į bažnyčią. Tą mišką rasti buvo labai nelengva. Radę namą sužinojom, kad tos draugės nebėra tarp gyvųjų ir kad jos gyvenimas baigėsi labai nelaimingai. Senoji ponija buvo didžiai nusivylusi. Galiausiai pavyko surasti tos draugės brolių ir dukterį. Prie kavos puodelio jie prisipažino, kad tikrai nebesitikėjo kada nors išgirsti tokių gerų atsiminimų apie seserį ar mamą. Šeima buvo labai sujaudinta, o savo apsilankymą mes užbaigėme aplankydami vaikystės draugės kapą – senoji ponija padėjo ant jo gėlių ir paskutinį syk su ja pasikalbėjo.

Pradžioje užsiminiau, kad čia bus pasakojimai iš mano dirbtuvės, tad dabar trumpai apie tai, kuo užsiemiau visai neseniai. Kai dešimtojo dešimtmečio pabaigoje greta darbo čia, Thomo Manno kultūros centre, dėščiau Klaipėdos universiteto istorijos institute, studentai manęs klausinėdavo apie Klaipėdos žydų istoriją – ji akivaizdžiai turėjo būti, nes juk ketvirtajame dešimtmetyje mieste gyveno daugiau nei 5 000 žydų. Tačiau archyvai, taigi ir istorija, buvo tiesiogine to žodžio prasme prarasti. Aš leidausi į paieškas, ir 2005-aisiais bendradarbiaujant su Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutu pavyko surengti didelę parodą su daugybe nuotraukų

apie žydiškąjį miesto ir apylinkių gyvenimą. Daugumą tų nuotraukų radau pas senus memelenderius Niujorke. Suprantama, jiems labai rūpėjo, kad paroda, prie kurios patys prisidėjo, atkeliautų ir į jų miestą. Tai pasirodė gana sudėtinga, nes Klaipėdoje tiesiog nebuvo tenykščių žydiškų institucijų bei muziejų „vidiniuose žemėlapiuose“. Miestas jiems tiesiog nebeegzistavo, neturėjo jokios reikšmės. Prieš 14 dienų mes pagaliau pasiekėm savo tikslą, per parodos atidarymą Niujorką aš perskaičiau paskaitą. Buvo atėję ir keturi memelenderiai žydai, jų amžius – nuo 82 iki 93 metų. Jie išdidžiai pasakojo apie savo vaikystę ir jaunystę buvusiam gimtajame mieste, apie gražias, Juodkrantėje praleistas vasaras. Atsivedė ir savo šeimas, anūkus, kad papasakotų jiems atkarpą savo gyvenimo istorijos, iš to skyriaus, kurios lig tol beveik nebuvo pasakoję. Paroda tris mėnesius bus eksponuojama „Kupferberg Holocaust Resource Center and Archives“, o paskui keliaus toliau. Šitaip į žemėlapi sugrįžo dar viena vieta ir vienas svarbus istorijos aspektas.

Reziumuodama pabaigoje norėčiau paprieštarauti Johanessui Bobrowskiui: jis daug kur buvo teisus, tačiau tėvynės ir tėvynės ilgesio supratimas nesibaigs. Jis dabar juntamas kaip regioninės sąsajos su vykstančiais globaliais procesais. Dešimtmečius Vokietijoje dėl įvairiausių priežasčių buvo laikoma miesčioniška kalbėti apie tėvynę. Šiandien – bent jau man taip atrodo – santykis su šia sąvoka jau ne toks įtemptas.

Pranešimas skaitytas 2013 m. liepos 20 d.

Iš vokiečių kalbos vertė Kristina Sprindžiūnaitė